

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

2019
32

УДК 94:8](477)(082)

У 45

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 32. 372 с.

Збірник об'єднує студії з історії, мовознавства та літературознавства.

Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії (Західноукраїнської Народної Республіки, воєнної історії), а також містять розвідки про відомих людей та їх значення у формуванні української державності.

Мовознавчі студії репрезентують дослідження мовних явищ за матеріалами пам'яток XVI–XVIII ст., засідань Галицького сейму, а також польовими матеріалами Чернігівщини.

Дослідження з літературознавства зосереджені довкола аналізу праць міжвоєнного періоду (Софія Яблонська-Уден), спогадів сучасників про відомих людей (Олена Пчілка).

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2019. Vol. 32. 372 p.

The collection of scientific papers is an interdisciplinary edition of the Institute which integrates studies in history, linguistics, and literary criticism.

Articles from historical block reveal current issues of history (the West Ukrainian People's Republic, military history) as well as investigations about famous persons and their importance in the formation of Ukrainian history.

Linguistic studies represent research of linguistic phenomena based on the materials of monuments of the 16th-18th centuries, meetings of Diet of Galicia and Lodomeria, field materials of Chernihiv region.

Literary criticism studies focus on the analysis of works of the interwar period (Sofia Jablonska-Uden), as well as memoirs of contemporaries about famous people (Olena Pchilka).

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 26.11.2019 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., с.н.с. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), PhD (Australia)

Борчук Степан Миколайович, д.і.н., проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmos), PhD (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), PhD, prof. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), dr hab., prof. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), dr hab., prof. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, к.і.н., с.д. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д.філол.н., доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), dr hab., prof. (Польща)

Реманик Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

Ситник Олександр Степанович, д.і.н., проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, к.філол.н., с.н.с. (Україна)

УДК [324(477.8):32.019.5(=161.2)]"1919/1939"
DOI: 10.33402/ukr.2019-32-113-124

Олександра СТАСЮК

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2957-0432>

e-mail: ol_stasuk@ukr.net

ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Розглянуто основні вияви політичних настроїв населення західноукраїнських областей щодо виборчих кампаній повоєнного періоду. Проаналізовано чинники, які визначали електоральну поведінку виборців і причини появи соціальних девіацій. Наголошено, що ставлення західних українців до радянських виборчих кампаній визначалося передовсім електоральним досвідом, набутим під час участі в парламентських структурах Австро-Угорщини, міжвоєнної Польщі, Румунії та Чехословаччини. Наведено схему розшарування електоральних настроїв місцевого населення за кількісними, соціально-політичними, гендерними й іншими показниками. Наголошено на домінуванні антирадянських поглядів, спричинених несприйняттям західними українцями радянського тоталітаризму, грабiжницькою економічною політикою влади, діяльністю національно-визвольного руху. Наведено конкретні факти невдоволення населення радянським виборчим законодавством, формами та методами його реалізації, окремими заходами радянської влади, спрямованими на форсовану радянізацію регіону. Зауважено, що географія критичних висловлювань доводить подібних електоральних настроїв у різних регіонах республіки. Визначено, що найбільшу групу протестного електорату становило селянство, яке в повоєнний період опинилося у складних матеріально-побутових умовах та активно підтримувало учасників ОУН і УПА. Стверджено, що дослідження політичних настроїв населення в регіонах, де радянська влада ще не встигла закріпитися, а свідомість людей була вільною від радянських ідеологічних штампів, дає можливість відобразити їх реальний стан.

Ключові слова: західні області УРСР, повоєнний період, виборчі кампанії до Верховних Рад СРСР, УРСР і місцевих органів влади, політичні настрої населення.

Становлення української державності відбувається за непростих і суперечливих обставин, адже, як показали результати останніх виборів, політична свідомість населення України незріла та постійно стає об'єктом маніпуляцій. Відтак цікаво простежити формування політичної свідомості мешканців західноукраїнських

земель, які, незважаючи на потужний ідеологічний прес за радянських часів і тривалий період невизначеності політичних пріоритетів у незалежній Україні, виявляє стійку прихильність до національних цінностей і демократичних ідеалів. Це дозволить краще структурувати українське суспільство, сприятиме балансу інтересів виборців, зниженню регіональних суперечностей.

Мета статті – простежити специфіку й динаміку розвитку політичних настроїв населення західних областей УРСР під час проведення радянських виборчих кампаній з урахуванням складних суспільно-політичних і соціально-економічних обставин у регіоні в повоєнний період.

Політичні настрої радянських українців неодноразово перебували в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників¹, однак ставлення громадян до радянських виборчих кампаній висвітлено недостатньо. Одна з причин – відсутність достатньої кількості об'єктивних джерел, адже джерельною базою подібних досліджень можуть бути хіба спогади, щоденники, особисті нотатки очевидців подій. Малодослідженими, зокрема, залишаються настрої населення під час перших повоєнних виборів у західноукраїнських областях. Цій проблемі присвячено лише кілька статей². Тим часом дослідження політичних настроїв населення в регіонах, де радянська влада ще не встигла закріпитися, а свідомість людей була вільною від радянських ідеологічних штампів, дає можливість відобразити їх реальний стан.

Повоєнні політичні настрої українців не відзначалися монолітністю, як це намагалася представити радянська пропаганда. Ознайомившись за роки нацистської окупації з європейськими типами політичної та економічної культури, долучившись

¹ Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941– липень 1942). Вінниця: Тезис, 1999. 62 с.; Гриневиц В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2007. Вип. 16 (1). С. 405–434; Крупина В. Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.). *УДЖ* (Київ). 2009. Ч. 6. С. 124–135; Хуторянський М. В. Процес формування політичних настроїв населення України на початку 50-х рр. ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство* / Інститут проблем штучного інтелекту МОН України і НАНГ України (Київ). 2012. №4 (52). С. 69–74; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940: зб. док. та мат. / авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко; Інститут історії України НАН України; Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Державний архів Вінницької області, Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ. Київ, 2013. 528 с.

² Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 та політичні настрої населення. *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 360–367; Жулканич Н. Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946р.). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 13. С. 52–60; Міщанин В. Вибори до місцевих Рад в Закарпатській області УРСР 21 грудня 1947 р. – остаточна легітимізація радянської влади. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за ред. проф. І. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 73–78; Стародубець Г. Особливості електоральної поведінки повстанського заплілля в умовах радянської виборчої кампанії 1946 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1, ч. 1. С. 70–75; Зуляк І. Ставлення населення України до виборчої кампанії 1946 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 1, ч. 1. С. 113–123.

до національно-визвольних змагань під проводом Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА), зазнавши вже в останні роки війни масових репресій та депортацій, вони сприймали радянську владу значно критичніше, ніж мешканці інших регіонів СРСР. Хвилю антирадянських настроїв на території республіки спричинило огульне трактування населення як колаборантів через перебування на окупованій території і штучний голод, спричинений грабінницькою економічною політикою радянської влади, яка за рахунок власного населення матеріально підтримувала країни-сателіти. Матеріали спецслужб фіксують у цей період тисячі антирадянських виявів і висловлювань громадян, які свідчать про низький рівень легітимності правлячого режиму. Значна частина політичних прецедентів стосувалася виборчих кампаній, адже в умовах репресій, які охопили всю територію УРСР, та повоєнних нестатків їх проведення було додатковим подразнювальним чинником.

Настрої населення в період виборчих кампаній були предметом інформаційно-аналітичної діяльності органів держбезпеки, які ретельно фіксували провладні й антирадянські репліки громадян, використовуючи з цією метою завербованих агентів серед цивільного населення. Однак ці матеріали не містять достовірних статистичних даних, адже політична заангажованість працівників спецслужб не дозволяла їм зробити об'єктивний аналіз. Як і партійна та радянська звітність відображають ставлення населення до виборів тенденційно. Звіти очільників обкомів, облвиконкомів, управлінь Національного комітету державної безпеки (НКДБ) зазвичай починалися словами, що основна маса населення українських областей виявляє зацікавлення до заходів влади щодо підготовки виборів до Верховних Рад (ВР) СРСР та УРСР і готова проголосувати за кандидатів блоку комуністів та безпартійних, і лише антирадянські елементи продовжують розповсюджувати наклепницькі й провокаційні чутки у зв'язку з виборами. Назовні все виглядало саме так, проте аналіз різних джерел демонструє, що противників радянської демократії в УРСР було значно більше, а панегірики на адресу вождя та комуністичної партії, виголошені на передвиборчих зборах чи у день виборів, не можна вважати щирими. Вони – наслідок вправної організаційно-політичної роботи партійних осередків, які заздалегідь опрацьовували сценарії передвиборчих зборів, призначали тих, хто виступав, і редагували їх промови. Промови-панегірики громадян біля виборчих урн були подібними, як дві краплі води, що зайвий раз підтверджує керованість процесу. За таких обставин вибори перетворювалися у ритуал демонстрації вірнопідданства владі, порушувати який, попри виразну незгоду з діями режиму, наважувалися лише одиниці.

Саме так оцінюють настрої радянських громадян під час виборчих кампаній більшість сучасних дослідників. Зокрема, російський науковець Анна Кімерлінг виділяє декілька типів виборців залежно від ставлення до виборчого процесу:

- 1) «активісти» – повністю підтримували владу й активно долучалися до кампанії;
- 2) «лукаві», або «активісти з особистим інтересом», – брали участь у кампанії, розраховуючи залагодити власні повсякденні проблеми;
- 3) «уклоністи» – частина з них у будь-який спосіб намагалася ухилитися від участі у виборах, а частина висловлювала негативне ставлення у відкритій чи прихованій формах;

4) «конформісти» – приходили на вибори і голосували як треба, не виявляючи будь-якої активності³.

Наведена схема розшарування політичних настроїв громадян СРСР до радянських виборчих кампаній заперечує офіційні результати виборів, відповідно до яких кількість незадоволених політикою режиму зазвичай не перевищувала 1–2 %. На думку дослідниці, у Радянському Союзі за часів сталінщини переважав саме протестний електорат, хоча через загрозу репресій більшість громадян не виявляли справжніх поглядів.

Зовсім інша ситуація з виборами склалася у «приєднаних» Й. Сталіним у процесі Другої світової війни областях, де радянська влада ще не встигла закріпитися. Маючи досвід проживання у відносно демократичних країнах, люди відкрито виявляли нехіль до радянського варіанта демократії, відмовлялися голосувати за провладних депутатів, плакаючи надію позбутися окупаційної влади через її делегітимізацію під час виборів. Отже, застосування регіонального підходу до висвітлення проблеми дозволяє виявити ширшу варіативність електоральних настроїв у СРСР.

Ставлення населення західноукраїнських областей до радянських виборчих кампаній зумовлював дорадянський досвід участі в парламентських структурах європейського зразка, загальне вороже сприйняття режиму після пережитих репресій упродовж 1939–1941 рр. А також було відзеркаленням непростой суспільно-політичної ситуації у регіоні, де влада, не зумівши приборкати самостійницьких прагнень населення, жорстко розправлялася з учасниками національно-визвольного руху. Причини нелояльних до влади виявів західноукраїнського населення крилися у форсованому впровадженні радянських стандартів життя, що супроводжувалося примусом та агресією. Як наслідок, люди не лише демонстрували негативне ставлення до владних розпоряджень та ідеологічної політики партії, а й чинили спротив, зокрема і збройними методами.

Виборців, які голосували свідомо за провладних кандидатів, у середовищі західноукраїнського суспільства було дуже мало. Вони представлені передовсім членами адміністрації та силових відомств, головами колгоспів, червоноармійцями, активістами-комсомольцями тощо. Якщо врахувати, що місцевих серед цих категорій населення майже не було, то зрозуміло, що ця група ніяк не відображала ставлення західних українців до виборів.

Найчисельнішу групу серед західноукраїнських виборців становили радикально налаштовані громадяни, які перебували під впливом ОУН і УПА й чинили активний спротив «виборам без вибору». На відміну від мешканців інших регіонів УРСР, які зазвичай виражали негативне ставлення до радянських виборчих кампаній лише в кулуарних розмовах чи роблячи потай написи на бюлетенях, західні українці не боялися висловлювати антирадянські настрої публічно. Опираючись на підтримку націоналістичного підпілля, вони відмовлялися брати участь у передвиборчих заходах, відверто звинувачували представників влади у злочинах проти власного народу. Конфліктні ситуації населення з представниками влади зафіксовані

³ Кимерлинг А. Выборы в Верховный Совет СССР 1946 года в Молотовской области как пример мобилизационной политической кампании. *Вестник Пермского университета*. Серия: История. Пермь, 2016. Вып. 4 (35). С. 109. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vybory-v-verhovnyu-sovet-sssr-1946-goda-v-molotovskoy-oblasti-kak-primer-mobilizatsionnoy-politicheskoy-kampanii> (дата звернення: 25.01.2018).

майже у всіх населених пунктах регіону. Зокрема, під час передвиборчого мітингу в с. Томашівці Войнилівського р-ну Станіславівської обл. 8 лютого 1946 р. люди заявили районному начальству: «Не підємо голосувати. Ви вбиваєте наших чоловіків! Ви нас грабуєте і виголоджуєте! Припиніть боротьбу проти ОУН і УПА! Ви окупанти! Геть з України!»⁴.

Особливу активність під час протестів виявляли жінки. Це пояснювалося не лише тим, що повоєнне суспільство було представлене передовсім цією статтю, а й особливою роллю жінки як матері та дружини, покликаної оберігати сім'ю. Жінки не могли пробачити представникам влади грабіжницької політики хлібопоставок, що прирєкла їхні родини на голод. Вони першими виступали на мітингах, зчиняючи антиурядові заколоти, бралися до бійки, нищили бюлетені та подібне. Зокрема, у с. Довгомостиська Судово-Вишнянського р-ну Львівської обл. жінка вигнала агітаторів із хати зі словами: «Безбожники, комуністи, що ви в мене хочете, чого ви напали на мене, я голосувати не буду, бо не маю за що. Я з голоду гину, не маю куска хліба, не маю бараболі, ні чим палити. Чому ви мене не спитаєте, чого я потребу, а голосу в мене жадаєте»⁵. Інколи їх дії ставали причиною зриву виборів, як у с. Перегінсько на Станіславщині, де жінки, обурені застосуванням до них сили, розігнали виборчу комісію, поламали столи у приміщенні сільради та вилучили виборчу документацію. Агресія жінок не зменшувалася навіть перед загрозою арештів чи депортацій. Багато з них відповідали: «Не страشه мене Сибіром, там мені гірше не буде, а голосувати не буду. Виноситься з хати»⁶.

Упродовж 1946–1947 рр. протести населення значною мірою живила надія на зміну міжнародно-політичної ситуації у зв'язку із загостренням відносин між США та СРСР. Люди наголошували на відсутності свободи у СРСР і прагнули змін навіть ціною нової війни. Значна частина західних українців повторювала в розмовах різні кліше націоналістичної пропаганди про збройний конфлікт між СРСР і країнами Заходу, який уможливить постання незалежної Української держави. Зокрема, мешканець с. Вишнів Любомльського р-ну Волинської обл. А. Хмелярук заявив: «Нам – західнякам голосувати нема чого, все одно нас скоро звільнять англійці і американці»⁷.

Значна частина населення плекала надії на те, що після негативного для влади результату голосування більшовики будуть усунені зі Західної України. Наприклад, працівниця Вашківського радгоспу Чернівецької обл. К. Татарина сказала: «Радянській владі на Буковині залишилося існувати недовго, тому що при виборах народ тайним голосування не віддасть свої голоси за радянських людей та їх представників, а вибере своїх людей»⁸. Особи, пов'язані з ОУН і УПА, зумисне

⁴ П. Віктор Як проходили «вибори» в західних областях т. зв. Української РСР. *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 45.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 109–130.

⁶ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УССР дня 9.ІІ.1947 р. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 129.

⁷ Специальное сообщение об активных антисоветских проявлениях, реакциях и мероприятиях НКГБ в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР на территории западных областей Украины. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 34зв.

⁸ Специальное сообщение о реакциях населения Украины и антисоветских проявлениях в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР. 9 января 1946 г. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 560. Арк. 10.

розповсюджували подібні чутки, які працювали на зрив виборчого процесу та дискредитацію влади.

Прочитавши листівки підпілля, люди говорили один одному: «Жодний українець не сміє голосувати за большевиків», або: «Сусіде, ми не повинні голосувати за большевицьку зграю» і подібне. Свою рішучість селяни підтверджували словами: «Я не піду голосувати, хоч би мене мали розстріляти», або: «Я не буду (голосувати), хоч би ви мене на місці вбили»⁹. Не володіючи політичною риторикою, вони проте знаходили спосіб відстоювати свої переконання. На звинувачення представника влади в підтримці бандерівського руху, старенький мешканець с. Мокряни Мостиського р-ну Львівської обл. відповів: «Ми горді з цього, що ми “бандьори”, а ви всі москалі – жуліки»¹⁰.

У людей, які не витримали знущань і вимушено проголосували, виникало почуття вини, адже вони звикли усвідомлювати значення свого голосу. Не розуміючи, що результати визначені владою заздалегідь, вони плакали і примовляли: «Продалисьмо Україну»¹¹. А селянин Михайло Кулинич, коли сусіди його звинуватили в тому, що той добровільно віддав голос за владу, оправдовувався перед людьми, що ходив до церкви, а не до сільради, говорячи: «Чому ж я мав би бути виродком»¹². Отже, населення твердо дотримувалося бойкоту виборів, а відхилення від цієї позиції сприймало як зраду або щось аномальне.

Протести мали виразну соціальну диференціацію. Якщо селяни в основному наголошували на грабiжницькій економічній політиці радянської влади, вимагали припинити незаконні репресії, то інтелігенти вказували на хиби радянської виборчої системи, порушення виборчого законодавства, зловживання владою. Зокрема, бухгалтер Львівського державного університету С. Український висловив незадоволення радянським виборчим законом, який не забезпечує свободи вибору: «У нас передвиборча кампанія перетворюється у справжню комедію, ніде, окрім СРСР, влада не втручається у проведення виборів. У інших країнах кожна партія висуває свого кандидата, критикує інших, а у нас спробуй критикувати. Це не демократія»¹³. А аспірант Львівського політехнічного інституту Шаповалов наголосив на підконтрольності радянських виборів партійним органам, що, на його думку, несумісне з демократією. Порівнюючи механізм проведення виборів у СРСР із ситуацією в інших державах, він сказав: «В нашій країні багато говорять про демократію, а в інших країнах – про неї мовчать, але виявляється там вибирають до Уряду представників всіх партій, а у нас вибирають навіть президію для ведення якихось зборів, і то головуючий надає слово товаришу, який виступає із заздалегідь складеним списком членів президії – ось вам і вся демократія»¹⁴.

Масові антирадянські погляди демонструвала західноукраїнська молодь, особливо студентство, незадоволене надмірною ідеологізацією навчання,

⁹ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УССР дня 9.ІІ.1947 р. ... Арк. 118.

¹⁰ Там само. Арк. 117.

¹¹ Там само.

¹² Звіт про т. зв. вибори до т. зв. Верховної Ради УССР, що відбулися 9-го лютого 1947 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 133–146.

¹³ Специальное сообщение об активных антисоветских проявлениях, реакциях и мероприятиях НКГБ... Арк. 34зв.

¹⁴ Специальное сообщение о реакциях населения Украины и антисоветских проявлениях в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР... Арк. 9.

запровадженням у вишах викладання російською мовою, примусовим залученням до молодіжних більшовицьких організацій. Пригадуючи досвід участі в парламентських структурах західноєвропейських держав, молоді люди порівнювали радянську виборчу систему зі зразками європейських практик, що допомагало їм чітко бачити хиби радянської дійсності. Зокрема, студент 5-го курсу Львівського політехнічного інституту порівняв радянські вибори із виборами до Польського сейму й висловився на користь останніх: «Вибори у ВР СРСР відбуваються таким чином, що вибирають заздалегідь визначену кандидатуру, до того ж у виборчий бюлетень потрапляє лише один оцей кандидат. Ось під час виборів до Польського сейму, кандидатів було значно більше, ніж потрібно обрати, а тому надавалася можливість викреслити небажаного кандидата. За польської влади голосував тільки той, хто хотів, а хто не хотів, той навіть не йшов на вибори»¹⁵. Слова працівника станції Чоп Закарпатської обл. Василя Шапочкіна також свідчать про те, що мешканці західного регіону України звикли до інших стандартів проведення виборів і сприймали радянську виборчу систему як ошуканство: «Де тут таємне голосування, про яке пишуть, кабінки для голосування не мають дверей, а лише завішані полотном, це обман людей»¹⁶.

Протестні настрої західноукраїнського населення підтримували вчителі, серед них і ті, які прибули на роботу зі східних областей СРСР. Відмовляючись голосувати, вони пояснювали свою позицію неприйняттям дій влади, що застосовувала силу до громадян. Зокрема, одна з учительок-східнячок, коли її назвали бандерівкою за симпатії до місцевого населення, сказала представникові райкому: «Ви самі нароби тих “бандерів”, тому що сталінська Конституція не наказує так відноситися до народу, як ви поступаєте»¹⁷. Непоодинокими були випадки, коли вчителі нехтували обов'язками членів виборчих комісій або уникали голосування, переховуючись у день виборів разом із батьками учнів. Масовість цього явища відзначив секретар Дрогобицького обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) із пропаганди Богданов, який, підсумовуючи роботу парторганізації із проведення виборів, сказав: «... у партійного керівництва склалося враження, що багато хто з місцевих вчителів утягнутий в оунівську організацію, активно працює на їх користь. ... Багато вчителів виявилися чи націоналістами чи їх пособниками»¹⁸.

До протестів активно долучалися червоноармійці й інваліди Червоної армії, яких після війни влада полишила напризволяще. Вони цілком явно висловлювали свої думки: «За ту зломану ногу не буду голосувати»¹⁹ або «Якщо я віддав задармо ногу, то голосу свого задармо не віддам, то було б забагато»²⁰. Інші закидали представникам влади корупцію й економічні негаразди: «За що маю голосувати?

¹⁵ Специальное сообщение о реагировании населения Украины и антисоветских проявлениях в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР... Арк. 10–11.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 741. Арк. 53.

¹⁷ Протокол в справі большевицького виборчого терору, фальшування і надуживання виборчого закону під час до виборів у Верховну Раду СРСР в дні 10.II.46 р. у с. Селиська району Яворівського. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 293зв.

¹⁸ Стенограма зборів обласного партійного активу Дрогобицької парторганізації. 16 лютого 1946 р. *Державний архів Львівської області* (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 5001. Оп. 7. Спр. 20. Арк. 12.

¹⁹ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УССР дня 9.II.1947 р. ... Арк. 124.

²⁰ Витяг з протоколу про вибори по Старосамбірському р-ну Дрогобицької обл. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 271.

За зграю батярів, чи за це, що за 29 цтн. збіжжя, яке здав на контингент, держава мені заплатила стільки, що купив 100 штук папіросів і полотна на пішву. За таких дідів голосувати не буду»²¹.

Масово намагалися ухилитися від голосування служителів культу, пояснюючи свою позицію релігійними переконаннями або ж суспільними настроями. «Якщо проголосує 80 % населення, то й я проголосую, живу з людьми та й роблю те, що люди роблять»²², – відповів представникам влади о. Степан Наконечний із с. Віжомля Яворівського р-ну Львівської обл. Священники, як представники західноукраїнської інтелігенції та її найбільш освічена верства, також цілком усвідомлювали антидемократичність сталінських виборів: «Вибори – це тільки шантаж, який Радянський уряд застосовує у стосунку до свого населення, так як насправді голосує одна тільки партія, а права населення ігноруються»²³, – схарактеризував радянську виборчу систему священник із с. Тростянець Ківерецького р-ну Волинської обл.

Населення своєрідно інтерпретувало виборчу дійсність, змальовуючи її з погляду власного досвіду та національних традицій. Більшовиків з урнами, які ходили від хати до хати, селяни негайно прозвали колядниками²⁴. Хату в с. Тростянець Долинського р-ну Станіславської обл., де били і катували виборців, змушуючи їх насильно голосувати, названо «чистилищем»²⁵. А самих енкаведистів асоційовано з нечистою силою: «Схопили ті урни, як чорти душі, і потаскали»²⁶. Політичні настрої населення відображені також у народній творчості. Населення складало пісні, коломийки, прислів'я та примовки, висміюючи злочинну систему влади й незаконні дії радянських урядовців. Зокрема, ситуацію, коли енкаведисти звільняли людей від голосування в обмін на надані харчі або спиртні напої, селяни змальовали так: «Водкі попіл, куріцу схватіл, от голосованія увольніл»²⁷. Негативне ставлення селян до виборчого процесу та радянської влади загалом відображене в народних піснях-коломийках із виразним антисемітським підтекстом, адже багато виборців ототожнювали владу і євреїв, євреїв та комуністів:

Конституція совєцька – пусті сталінські слова,

Що дали ярмо трудящим, а жидам усі права.

Живодери – Моїсеї і прокляті Лазари

У державне управління скрізь вони повлазили»²⁸.

Анонімним способом висловлювання антирадянських настроїв були написи на бюлетенях на кшталт: «Геть комуну!!!», «Голосую за Бандеру!!!», «Хочемо самостійної України!!!», «Смерть Сталіну!!!» й ін. Інколи до урн потрапляли записки антирадянського спрямування, дуже лаконічні, проте з надзвичайно виразним змістом.

²¹ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УССР дня 9.ІІ.1947 р. ... Арк. 124.

²² Там само. Арк. 113.

²³ Специальное сообщение об активных антисоветских проявлениях, реакциях и мероприятиях НКГБ... Арк. 36.

²⁴ Звіт з виборів у Верховну Раду СРСР (Долинщина). Лютий. 1946 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 141.

²⁵ День «виборів» в селі Тростянець. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 275.

²⁶ Велико-Глубічівський р-н. Вибори у Верховну Раду СРСР 10 лютого 1946 р. і більшовицька підготовка до них. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 53–54.

²⁷ Звіт про т. зв. «вибори» до Верховної Ради СРСР (Журавенщина–Жидачівщина). Лютий. 1946 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 153.

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 88 (1951). Спр. 198. Арк. 8.

Наприклад, о. Роман Литвин із с. Ілем'я Долинського р-ну Станіславської обл. написав на бюлетені: «Я голосував під примусом і голос відав на Господа Бога»²⁹. Це явище було дуже поширеним, хоча автор надзвичайно ризикував, опускаючи в урну бюлетень зі своїм автографом, адже на невеликій виборчій дільниці його було дуже легко визначити за почерком. Інколи до урн потрапляли чисті листки паперу або листівки ОУН, які громадяни кидали замість бюлетенів, висловлюючи протест проти керованої сталінської демократії.

Окремі штрихи до настроїв населення західноукраїнських областей додають агітатори та партійні активісти, надіслані з інших регіонів Радянського Союзу в Західну Україну для допомоги у проведенні виборів. Про це дізнаємося з листів, які вони писали рідним і знайомим, не знаючи, що їхню кореспонденцію ретельно вивчають органи держбезпеки. Найчастіше вони обурювалися позицією місцевого населення, висловлюючи нерозуміння ситуації. Наприклад, один з агітаторів Курятніков писав дружині в м. Калінін: «Вчора їздив агітувати населення, готуємо до виборів, ця робота тут доволі складна, тутешніх людей треба кувати і кувати, щоб вони стали радянськими людьми. Часто доводиться застосовувати до них автомати. Загалом тут війна не закінчена, а у зв'язку з виборами ще більше розгорасться...»³⁰. Агітатор із с. Хожняковка Доховського р-ну Харківської обл. А. Федорченко відзначав повну байдужість населення західноукраїнських областей до передвиборчих заходів і висловлював несприйняття та повне нерозуміння їхньої позиції. «Зараз підготовка до виборів, кожен день доводиться агітувати місцеве населення, а вони, як бики. Прийдеш до них, говориш, а вони своє – “Дайте нам спокій, для чого нам ваші вибори, побійтеся Бога, та відчепіться від нас, ми цього не знали і знати не хочемо, у нас є церква” і под. Ось так вони зустрічають вибори»³¹.

Проте серед мешканців Східної України були й такі, що схвально протести західноукраїнської людності, солідаризуючись із ними у протистоянні з приводу виборів. Зокрема, директор школи с. Нові Петрівці Києво-Святошинського р-ну Київської обл. І. Мазур говорив: «У Західній Україні сильний рух бандерівців проти радянської влади. Западники не хочуть терпіти такої брехні, яку терпимо ми. Адже у нас всюди суцільна брехня»³².

Висловлювання мешканців Східної України про систему виборів свідчать, що вони також прекрасно усвідомлювали недемократичність виборів у СРСР, зневажливо ставилися до своєї формальної участі у виборчих ритуалах. Інженер-викладач Вінницького технікуму А. Бограков у розмові про вибори до ВР СРСР висловився так: «Вибори можливо і могли б мене і кожного з нас зацікавити тоді, коли була б боротьба політичних течій в середині країни, коли кожний міг би вибрати собі певний політичний напрямок. Але оскільки у нас узаконена Конституцією абсолютна диктатура Комуністичної партії, то будь-яка участь у виборах позбавлена

²⁹ Звіт з виборів у Верховну Раду СРСР (Долинщина). Лютий 1946 р. ... Арк. 142.

³⁰ Специальное сообщение о реагировании некоторой части населения г. Дрогобыча на подготовку к выборам в Верховный Совет Союза ССР. 4 января 1946 г. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 77зв.

³¹ Там само.

³² Специальное сообщение о реагировании населения Украины, антисоветских проявлениях и мероприятиях НКГБ... Арк. 73.

здорового глузду»³³. Людей дратувала нав'язлива та одноманітна передвиборча агітація, побудована на заклинах про «найдемократичнішу у світі державу робітників і селян», «турботу партії і уряду про потреби трудящих» і подібне, що не відповідало радянським реаліям. Так, адміністратор театру у м. Проскурові (з 1954 р. – Хмельницький) Хмельницької обл. Артеменко вимкнув радіо, яке транслювало передачу про вибори, зауваживши: «Набридли, цілий місяць до виборів, а вони “гавкають”... Комуністи затисли нас у кулак, хліба шматка дістати ніде, а все про хороше життя говорять, курям насміх»³⁴.

Ставлення західних українців до радянських виборів не змінилося й під час виборчих кампаній 1950–1951 рр., хоча кількість тих, хто голосував «добровільно», значно зросла. Студентка Львівського медичного інституту Л. Малкуш у розмові зі студентами про вибори у Верховну Раду СРСР 1950 р. заявила: «Все це брехні, обманюють і тут, і за кордоном. Все одно ми не вибираємо, а лише голосуємо за тих, кого раніше призначили. Кажуть, що голосування таємне, але слідкують, щоб хто часом не перекреслив бюлетень»³⁵.

Проте все частіше на передвиборчих зборах можна було почути т. зв. «заямовні» виступи: сповідуючи подвійні стандарти, західні українці імітували назовні провладні настрої, керуючись інстинктом самозбереження. Наприклад, мешканець с. Княгинка Дрогобицького р-ну Дрогобицької обл. Стесів під час виборів до ВР СРСР 12 березня 1950 р. виголосив промову, яка явно не відповідала його переконанням: «Проголосуємо всі дружно за Радянську владу, яка нас всіх урятувала. Добре, що в нашому селі побили усіх бандитів, тепер ми зможемо зміцнити наш колгосп»³⁶. Так само слухач колгоспних курсів у м. Дрогобичі сказав: «Вибори в Радянському Союзі – найдемократичніші, не те, що за панської Польщі. Тоді ми віддавали свої голоси за буржуїв, тільки в Радянському Союзі ми можемо голосувати за кращих людей – робітників, колгоспників, інтелігенцію»³⁷.

Отже, повоєнні політичні настрої населення Української РСР відзначалися доволі широким спектром: від схвалення дій влади до її повного несприйняття. Низка наведених у статті фактів наводить на думку про існування доволі широких опозиційних настроїв, усупереч твердженням влади про політичну монолітність радянського суспільства та загальну підтримку населенням владних ініціатив. Географія критичних висловлювань доводить подібність електоральних настроїв у різних регіонах республіки. Однак з огляду на ритуальні стосунки, які встановилися на Великій Україні між владою і населенням, а з часом перетворилися на невід'ємну частину політичної ментальності радянських людей, чітко означити політичні настрої суспільства неможливо. Значна частина виборців не висловлювала справжнього ставлення до радянської демократичної системи через страх перед репресіями.

³³ Специальное сообщение о реагировании населения Украины и антисоветских проявлениях в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР... Арк. 9.

³⁴ Цит. за: Крупина В. *Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 та політичні настрої населення. Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 364.

³⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 15. Арк. 10–11.

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 741. Арк. 37.

³⁷ Там само. Арк. 38.

Особлива ситуація із проведенням виборів у повоєнний період склалася у західноукраїнських областях, де стосунки влади і населення не встигли набути ознак соціальної мімікрії. Майже всі західні українці виявилися несприйнятливими до сталінської пропаганди. Вони не лише не приховували негативного ставлення до радянського режиму, але й активно йому протистояли. Мотивацію їхніх дій обумовлювали тривалий досвід участі в політичних системах Східної Європи, що кардинально відрізнявся від радянського, небажання сприяти повторному встановленню в регіоні сталінського тоталітаризму та діяльність національно-визвольного руху, який живив протести ідейно.

REFERENCES

1. Hrynevych, V. (2007). Suspilno-politychni nastroi naseleння Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny: istoriohrafichni notatky. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 16 (1), 405–434 [in Ukrainian].
2. Khutorianskyi, M. V. (2012). Protse formuvannya politychnykh nastroiiv naseleння Ukrainy na pochatku 50-kh rr. XX st. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo. Instytut problem shtuchnoho intelektu MON Ukrainy i NANH Ukrainy*, 4 (52), 69–74 [in Ukrainian].
3. Krupyna, V. (2005). Vyborchi kampanii v URSR 1946–1947 ta politychni nastroi naseleння. *Ukraina XX st.: Kultura, ideolohiia, polityka*, 9, 360–367 [in Ukrainian].
4. Krupyna, V. (2009). Vlada radianskoi Ukrainy v otsyntsi hromadian (druga polovyna 1940-kh – pochatok 1950-kh rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 124–13 [in Ukrainian].
5. Kymerlynh, A. (2016). Vybery v Verkhovnyi Sovet SSSR 1946 hoda v Molotovskoi oblasti kak prymer mobilizatsyonnoi politicheskoi kampanii. *Vestnyk Permskoho unyversyteta. Serii: History*, 4 (35), 109. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/vybery-v-verhovnyy-sovet-sssr-1946-goda-v-molotovskoy-oblasti-kak-primer-mobilizatsionnoy-politicheskoy-kampanii> [in Russian].
6. Mishchanyn, V. (2015). Vybery do mistsevykh Rad v Zakarpatskii oblasti URSR 21 hrudnia 1947 r. – ostatochna lehitimizatsiia radianskoi vlady. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii istoria*, 1 (1), 73–78 [in Ukrainian].
7. Nikolaiets, Yu. (1999). *Stanovyshche ta nastroi naseleння Ukrainy na pochatku nimetsko-fashystskoi okupatsii (cherven 1941–lypen 1942)*. Vinnytsia: Tezys [in Ukrainian].
8. Starodubets, H. (2016). Osoblyvosti elektoralnoi povedinky povstanskoho zapillia v umovakh radianskoi vyborchoi kampanii 1946 r. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii istoriia*, 1 (1), 70–75 [in Ukrainian].
9. Vasyliiev, V., & Podkur, R. (Eds.). (2013). *Nastroi ta povedinka naseleння Podillia v umovakh stalinskoï revoliutsii «zhory». 1928–1940: Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
10. Zhulkanych, N. & Mishchanyn, V. (2015). Pershi «radianski» vybery na Zakarpatti (vybery do Verkhovnoi Rady SRSR 10 liutoho 1946 r.). *Naukovyi chasopys NPU*

imeni M.P. Drahomanova. Serii 6. Istorychni nauky: zb. naukovykh prats, 13, 52–60 [in Ukrainian].

11. Zuliak, I. (2017). Stavlennia naseleattia Ukrainy do vyborchoi kampanii 1946 r. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 1 (1), 113–123 [in Ukrainian].

Oleksandra STASIUK

POLITICAL SENTIMENTS OF WESTERN UKRAINIANS DURING ELECTION CAMPAIGNS OF THE POST-WAR PERIOD

The article considers the main manifestations of political sentiments of the population of Western oblasts of Ukraine concerning election campaigns of the post-war period. The factors determining the voting behavior of voters and causes of social deviations are analyzed. It is emphasized that the attitude of the Western Ukrainians to the Soviet election campaigns was primarily determined by the electoral experience they gained while participating in parliamentary structures of Austria-Hungary, interwar Poland, Romania, and Czechoslovakia. The scheme of stratification of electoral sentiments of the local population by quantitative, social, and political, gender, and other indicators are presented. The dominant anti-Soviet views that were caused by the rejection of Soviet totalitarianism by Western Ukrainians, the predatory economic policy of the government, and activities of the national liberation movement are noted. The specific facts of dissatisfaction of the population with the Soviet electoral legislation, forms and methods of its implementation as well as some measures of the Soviet government aimed at the forced Sovietization of the region are stated. It is determined that the largest group of protest voters was the peasantry, which in the postwar period was in difficult material and living conditions and actively supported the participants of OUN (Organization of Ukrainian Nationalists) and UPA (Ukrainian Insurgent Army). The geography of critical rhetoric suggests the similarity of electoral sentiments in different regions of the republic. However, if Western Ukrainians were not afraid to protest in public, the residents of Greater Ukraine hid their true attitude towards Soviet democracy because of fear of repression. It is claimed that the study of political attitudes of the population in regions where the Soviet regime has not yet been established, and people's consciousness was free of the Soviet ideological stamps allows reflecting their real state.

Keywords: Western regions of the Ukrainian SSR, post-war period, Sovietization, elections to the Supreme Soviets of the USSR and the Ukrainian SSR, political behavior of the population.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії	3
Мисак Наталія. «Молодіж не повинна укладатися в готові вже, вироблені шаблони ...»: Михайло Грушевський та українське студентство	3
Трач Віра. «Гігієна є мірилом культури»: українські фахові кола та гігієнічний рух у Львові на початку ХХ століття	22
Надрага Марта. Бібліотечна сфера у Другій Речі Посполитій: законодавче регулювання (1923–1939)	45
Фіногенов Олег. Західноукраїнське товариство Ліги Націй: створення, статутні завдання, перші кроки на міжнародній арені	55
Онишко Леся. Голодомор 1932–1933 років в Україні: основні етапи поширення інформації.	66
Ruda Oksana. Educational issue in the Polish socialist party activities during the interwar years of the 20 th century	86
Пагіря Олександр. Співпраця чехословацьких військових і «Карпатської Січі» у протидії диверсійним акціям Польщі й Угорщини проти Карпатської України (1938–1939).	97
Стасюк Олександра. Політичні настрої західних українців під час виборчих кампаній повоєнного періоду	113
Ільницький Василь. Обставини загибелі провідника окружного проводу ОУН Закарпаття Дмитра Бандусяка	125
Муравський Олег. Галицька асамблея (1991): витоки, спекуляції, ухвали	139
Артимишин Павло. «Газові війни» Російської Федерації та України 2006 та 2009 років: візії української суспільно-політичної думки	149
До 100-річчя ЗУНР	175
Ляскович Роман. Мобілізації українського населення до війська ЗУНР: організація, проблеми, наслідки (листопад-грудень 1918 року)	175
Стукаліна Надія, Лук'янченко Світлана. Військово-політичні успіхи та прорахунки органів державної влади і військового управління ЗУНР у битві за Львів у польсько-українській війні 1918–1919 років.	186
Губський Сергій. Становлення та діяльність військової авіації в українських арміях (1917–1920): історіографічний нарис.	196
Виздрик Віталій, Мельник Олександра. Аграрна політика уряду ЗУНР (ЗОУНР)	211
Олійник Сергій. Подільська сторінка історії Української Галицької армії у спогадах сучасників.	222

Borchuk Stepan, Zasytko Maryana. ZUNR (West Ukrainian People's Republic) in encyclopaedic editions.	238
Воєнна історія	247
Ткачук Андрій. Участь Збройних сил України в системі колективної безпеки в державній політиці незалежної України.	247
Постаті	257
Сова Андрій. Участь Івана Боберського в Науковому товаристві ім. Шевченка напередодні Першої світової війни.	257
Хома Іван. Євген Коновалець і Листопадовий чин у Львові	266
Середюк Марія. Від самостійницьких гасел до нормалізації: громадсько-політична діяльність Володимира Целевича (1931–1939)	274
Романюк Михайло. Василь Кук: до біографії Головного командира УПА (1941–1954).	284
МОВОЗНАВСТВО	293
Дидик-Меуш Ганна. Сполучуваність vs комбінаторика для розвитку історії української мови.	293
Сокіл Богдан. До проблеми функціонування української мови в судах Східної Галичини (на матеріалах засідань Галицького сейму)	304
Галайчук Володимир. Борщ у ритуально-обрядовій та магичній практиці поліщуків Чернігівщини (за польовими матеріалами)	313
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО	
Гаврилів Тимофій. Територія само(в)пізнання: «Чар Марока» Софії Яблонської-Уден.	331
Прокіп Валентина. «Небуденна» жінка залізної вдачі: Олена Пчілка очима сучасників (на матеріалі спогадів про письменницю).	341
ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ	352
Пастух Тарас. [Рец.]: На перехресних стежках барокових перекладів	352
Козловський Сергій. [Рец.]: Перша українська військова енциклопедія: проект «Історія війн і військового мистецтва»	359
Кобиринка Галина, Рябець Людмила. [Рец.]: Наталя Хобзей і її стезя, закосичена науковими думками, рідними словами...	366